

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

Η ανάπηρη πρόοδος

Πριν από 100 ακριβώς χρόνια, στολισμένη με τις στολές της, τα φράκα της και τις νταντέλες της, η μπελ επόκ ήταν στο απόγειό της. Ο νέος λαμπρός αιώνας που άρχιζε τροφοδοτούσε κάθε είδους χαρούμενους απολογισμούς, προοπτικές, θριαμβολογίες, ενίοτε δε και στοχασμούς, αφού, όπως και τώρα, όλοι καλούνταν να εκφραστούν γύρω από τη δίχως προηγούμενο ιστορία που καλούνταν να βιώσουν. Τότε όλοι συνομολογούσαν ότι τα θαύματα που έβλεπαν μπροστά τους σηματοδοτούσαν απλώς την αφετηρία μιας ανθρώπινης περιπέτειας που οδηγούσε σε μια νέα χρυσή εποχή. Παρ' όλες τις διαφωνίες τους, σχεδόν εν χορώ, επιστήμονες και φιλόσοφοι, ρεαλιστές και ρομαντικοί, αποικιοκράτες και επαναστάτες συμφωνούσαν ότι η έλευση του νέου μοντέρνου κόσμου των ονείρων τους ήταν κοντά. Και αν ο καλύτερος των δυνατών κόσμων δεν είχε ακόμη υλοποιηθεί, επικρατούσε μια διάχυτη και ανυπόκριτη αισιοδοξία. Στρατευμένοι, κινητοποιημένοι, ενθουσιώδεις και έμπλεοι φορείς μιας αδάμαστης ηθικής βεβαιότητας, ο Ιούλιος Βερν, ο Παστέρ, ο νέος ακόμη Αϊνστάιν, ο Φρόνιτ αλλά και στην αντίπερα όχθη ο Λένιν και οι σύντροφοί του πίστευαν ακράδαντα στο περιλαμπρο μέλλον που έμελλε να οικοδομηθεί. Ποτέ άλλοτε η οικουμένη δεν βρισκόταν κοντύτερα στην πραγματοποίηση των υλικών και ηθικών υποσχέσεων του Διαφωτισμού. Ο άνθρωπος έφτιαχνε την ιστορία του. Παρ' όλες τις ελάχιστες και περιθωριακές φωνές, όπως εκείνη του Νίτσε, ο λόγος φαινόταν πλασμένος να νικήσει, οριστικά.

Εκατό χρόνια αργότερα το μήνυμα των αντίστοιχων εορτασμών, προβληματισμών και απολογισμών είναι πολύ λιγότερο θριαμβολογικό. Αν τα μελλούμενα είναι πάντα άγνωστα, στη θέση του ανυπόκριτα αισιόδοξου βολονταρισμού μπήκαν η αμφιβολία, η ειρωνεία, ο σκεπτικισμός ή ακόμη και η απάθεια. Η κατακλυσμικότητα ενός έωλου, συνεχώς μεταλλασσόμενου και εν πολλοίς ακατανόητου σήμερα απονομηματοδοτεί το ήδη μακρινό χθες και αποσυνθέτει την προβολή στο ρευστό αύριο. Από ένα σημείο και πέρα η διαταρακτική επιτάχυνση της μεταλλαγής των εικόνων και των σημασιών αποπροσανατολίζει και προκαλεί ίλιγγο. Οι κατακτήσεις του λόγου και της επιστήμης δεν φαίνεται να εγγυώνται την ευζωία. Οι ουρανοί άνοιξαν, αλλά ο πλούτος δεν έφερε την ευτυχία.

Με αυτή την έννοια το μείζον ερώτημα που απασχολεί όλο και πιο πολλούς σε αυτό το τέλος εποχής που βιώνουμε συνδέεται με την ίδια την πρόσληψη της προόδου. Μια πρόσληψη μετέωρη και βαθύτατα διαταρακτική. Αναρωτιόμαστε πώς είναι δυνατόν ο αιώνας που σφραγίστηκε με τα μεγαλύτερα επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα από καταβολής κόσμου να απολήγει σε μια διάχυτη αίσθηση δυσανεξίας και αμφιθυμίας; Πώς είναι δυνατόν οι καλπάζουσες αλλαγές στην τεχνολογία, στη γνώση και στην καθημερινή ζωή να αφήνουν σε πολλούς στοχαστές την πικρή γεύση της αποστασιοποίησης, της απογοήτευσης ή συχνά και της απελπισίας; Πώς είναι δυνατόν μια ανθρωπότητα που θα μπορούσε να έχει φθάσει πολύ κοντά στη λύση των υλικών της προβλημάτων να ασθμαίνει υπό το βάρος ενός δυσεντόπιστου και ανονόμαστου συλλογικού άγχους; Πώς συμβαίνει εκείνοι που επιμένουν να πιστεύουν στην πρόοδο να αρκούνται σε ένα ταπεινό εκκοσμικευμένο πασκάλειο στοίχημα ότι ο επερχόμενος κόσμος δεν μπορεί παρά να είναι ο καλύτερος δυνατός, ακόμη και αν δεν προκύπτει από τα πράγματα ότι η γνώση θα μας σώσει μέσα από τις δικές της άγνωστες και άδηλες ατραπούς; Και πώς εξηγείται το γεγονός ότι οι καταστροφικές εξαγγελίες περί συντέλειας του κόσμου φυτρώνουν σαν μανιτάρια σε ένα έδαφος που οργώνεται εδώ και δύο πια αιώνες με τα εργαλεία ενός ολοένα πιο εκλεπτυσμένου και αποτελεσματικού ορθολογισμού; Μήπως λοιπόν «πήραμε την πρόδοό μας λάθος»;

Το «μη χείρον βέλτιστον»

Τα ερωτήματα δεν επιδέχονται μονοσήμαντων απαντήσεων. Είναι όμως γεγονός ότι, αν κάτι χαρακτηρίζει τον αιώνα που κλείνει, αυτό είναι ότι δεν εξόφλησε τα ηθικά του χρέη, δεν αποδείχθηκε αντάξιος των αξιακών προσδοκιών που αρθρώθηκαν προκαταβολικά στο όνομά του, δεν υλοποίησε την αξιακή πρόοδο που υποσχόταν. Η πεποίθηση ότι η γνώση και ο κοινωνικός λόγος δεν μπορεί παρά να προχωράνε χέρι με χέρι αποδυναμώθηκε και αποδυναμώνεται μέρα με τη μέρα. Τα κοινωνικά κινήματα και οι μεσσιανικές ιδεολογίες ηττήθηκαν κατά κράτος. Τα γιγάντια βήματα της τεχνολογίας και της επιστήμης όχι μόνο δεν εξαφάνισαν την κοινωνική αδικία και την ηθική αθλιότητα αλλά αντίθετα τις εμπέδωσαν ως περίπου αναπόφευκτες και αυτονόητες. Ο αιώνας του Προμηθέα που έσπασε τις αλυσίδες του κατακτώντας την ελευθερία του ενάντια στη βούληση των θεών απέληξε στη μοιρολατρία ενός Επιμηθέα που αποδέχεται αδιαμαρτύρητα τις δουλείες της «ανθρώπινης φύσης» ξεχνώντας τις ηθικές αφετηρίες και τους τελικούς στόχους των πράξεών του. Ο αξιακός αυτοσκοπός που κινητοποιούσε τη βούληση των ανθρώπων να χειραφετηθούν από τα δεσμά τους κατέληξε στην αυτονόμηση και τελικώς στην απονομηματοδότηση των μέσων που θα οδηγούσαν στη χειραφέτηση.

Και έτσι η αξιακή εξέλιξη του κόσμου των ανθρώπων φαίνεται να υπακούει σε κριτήρια που είναι στην καλύτερη περίπτωση μινιμαλιστικά. Οι έσχατες κινητήριες αξίες απλουστεύτηκαν, συγκεκριμενοποιήθηκαν και σχετικοποιήθηκαν. Το «καλό» προσλαμβάνεται ως τεχνική συνάρτηση των θαυματοποιών υλικών «μέσων» που τεκμηριώνουν μian εξέλιξη που έχει χάσει το αξιακό της νόημα και την ηθική της λάμψη. Η «σωτηρία» του ανθρωπίνου γένους θα αξιολογηθεί αποκλειστικά και μόνο μέσα από τα απτά και μετρήσιμα σημεία που σηματοδοτούν συμβατικά την εγκόσμια επιτυχία. Στη θέση της αναπαλλοτριώτης αξιοπρέπειας του ανθρώπου μιλάνε πια οι μέσοι όροι. Και έτσι τα αξιακά επιτεύγματα θα νοηθούν μόνο διά της εις άτοπον απαγωγής. Το περισσότερο είναι καλύτερο από το λιγότερο επειδή το λιγότερο δεν εξαρκει για τις φαινόμενες ανάγκες μας. Η δημοκρατία είναι αναγκαία επειδή είναι εν γένει λιγότερο κακή από όλα τα «άλλα» πολιτικά συστήματα, η ελεύθερη αγορά αναγορεύεται σε κανόνα επειδή θεωρείται εν γένει περισσότερο επιτυχής από τον προγραμματισμό, ο φιλελεύθερος καπιταλισμός αναδεικνύεται σε παράδεισο επειδή είναι εν γένει λιγότερο αυταρχικός από τον κομμουνισμό, η αποτελεσματικότητα και η διόγκωση των μεγεθών νοούνται ως αρετές επειδή είναι εν γένει απτότερες και λυσιτελέστερες από την ισότητα, την αδελφότητα και τη δικαιοσύνη. Οι νέες αξίες καταλήγουν να είναι πιστευτές μόνο λόγω της αναξιοπιστίας ή της ρευστότητας των άλλων, εκείνων δηλαδή που απέτυχαν, ευτελίστηκαν ή χάθηκαν. Την ουτοπία του ευ ζην υποκατέστησε η ουτοπία της αυτάρεσκα ανταγωνιστικής ατομικής κατανάλωσης των τεχνολογικών θαυμάτων.

Το Σαράγεβο μας καταδιώκει

Ειρωνικά, λοιπόν, αν η δολοφονία του αρχιδούκα Φερδινάνδου σηματοδότησε το τέλος του ευδαιμόνος και «μακρού» 19ου αιώνα που είχε ανοίξει με τη Γαλλική Επανάσταση, τα γεγονότα της Βοσνίας σφράγισαν το τέλος του απρόσμενα κακοδαιμόνος και «βραχέος» 20ού στην ίδια πόλη. Το μοιραίο Σαράγεβο, που εξαπέλυσε την παγκόσμια έκρηξη η οποία τερμάτισε τις παγιωμένες ισορροπίες ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις οδηγώντας τελικώς στη Ρωσική Επανάσταση, στην εγκατάσταση των κομμουνιστικών καθεστώτων και στην πολιτικοϊδεολογική σύρραξη που σφράγιζε τον κόσμο ως το 1989, θα επανέλθει στο συμβολικό προσκήνιο με τους εμφύλιους σπαραγμούς που ακολούθησαν την έκλειψη του θανάσιμου ανταγωνισμού ανάμεσα στα αντίπαλα κοινωνικά συστήματα και άνοιξαν τον δρόμο προς την εγκατάσταση της νέας παγκόσμιας αυτοκρατορικής τάξης μπροστά στην οποία βρισκόμαστε. Είτε λοιπόν ως έναυσμα των «μεγάλων πολέμων» της νεωτερικότητας είτε ως σύμπτωμα των ενδοεπικρατειακών «μικροπολέμων» της μετανεωτερικότητας, το Σαράγεβο φαίνεται να μας καταδιώκει. Δύο φορές τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην πολυεθνική πρωτεύουσα της Βοσνίας συνόψισαν την επικείμενη ή συντελεσμένη κατάρρευση των πολυεθνικών εξουσιαστικών τάξεων και ισορροπιών που επικρατούσαν και των αξιών που τις κινητοποιούσαν. Και τώρα, λοιπόν, όπως και τότε, το βασικότερο από τα άλυτα προβλήματα που μας κληροδότησε ο Διαφωτισμός παραμένει ανοικτό. Το πολιτικό και αξιακό μέλλον του κόσμου εμφανίζεται άδηλο και υπέρποτε επίμαχο. Έτσι, υπό μία έννοια, το τέλος του 20ού αιώνα συμπίπτει πράγματι με το τέλος μιας κάποιας ιστορίας: εκείνης που, στο όνομα του λόγου, της προόδου και του μέλλοντος, πολεμούσε και συγκρουόταν στο όνομα της ηθικής εξέλιξης μιας ανθρωπότητας που καλούνταν να υπακούσει στα κελεύσματα της συλλογικής βούλησης. Μιας ιστορίας, δηλαδή, που περνούσε μέσα από τη διατύπωση ουτοπικών οραμάτων.

Με αυτή την έννοια ο 20ός αιώνας οδήγησε στην κατάρρευση όλων των ισορροπιών αλλά και όλων των προσδοκιών που είχαν θεμελιώσει την πίστη στον λόγο και στην πρόοδο. Η εποχή μας σημαδεύτηκε ανεξίτηλα από τα επάλληλα συλλογικά ψυχικά τραύματα που σωρεύονταν στη μνήμη των παιδιών του αισιόδοξου μοντερνισμού. Με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο κλονίστηκε η πεποίθηση ότι οι κατεστημένες πολιτικές και διπλωματικές ισορροπίες ανάμεσα στα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη ήταν επαρκείς για να διατηρηθούν η ειρήνη και ο πολιτισμός. Και με τη σειρά του ο ναζισμός οδήγησε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δείχνοντας ότι η φρίκη της βαρβαρότητας δεν γνωρίζει όρια. Εφεξής μάθαμε πως τίποτε, ούτε καν η ίδια η φρίκη, δεν μπορεί να μας προφυλάξει από τη φρίκη. Τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως και αφανισμού των Εβραίων απέδειξαν ότι το αδιανόητο και ανείπωτο ήταν

πια δυνατά. Ποτέ πριν δεν είχε υπάρξει τέτοια τερατωδία. Τίποτε λοιπόν δεν φαινόνταν πως μπορούσε να σώσει την παραλογοζόμενη ανθρωπότητα από την απόλυτη κατάπτωση και την καταστροφή. Το απόλυτο κακό είναι ιστορικά δυνατό, ενώ το απόλυτα καλό εμφανιζόταν πια ως μακρινή χίμαιρα.

Γι' αυτό ακριβώς οι ιδεολογικές συνέπειες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» υπήρξαν ίσως ακόμη πιο καταλυτικές. Υπονομεύοντας και τελικά διαλύοντας την ελπίδα πως η συλλογική έλλογη βούληση μπορεί να οδηγήσει στην κοινωνική δικαιοσύνη και πρόοδο, η σοβιετική πραγματικότητα αναδείχθηκε στην τραγικότερη ειρωνεία της ιστορίας. Η βίαια επανάσταση, έσχατη λύση για εκείνους που ονειρεύονταν έναν καλύτερο κόσμο, σκότωνε τον ασθενή που επεδίωκε να θεραπεύσει. Το μάθημα των γκουλάγκ υπήρξε λοιπόν ακόμη οδυνηρότερο από το μάθημα του Ολοκαυτώματος. Αν το δεύτερο σκότωσε την πίστη στον λόγο, το πρώτο σκότωσε την ελπίδα. Ο τρόμος της καταστροφής και της απώλειας δεν αντισταθμιζόταν πια ούτε καν από την ελπίδα της σωτηρίας.

Η προσαρμογή στην πραγματικότητα

Αποκαμωμένος από τη διάψευση των ηθικών του προσδοκιών, ο άνθρωπος του 20ού αιώνα εξωθήθηκε λοιπόν στην ευλύγιστη και πάντα κοντόφθαλμη «προσαρμογή» του στην τρέχουσα «πραγματικότητα». Με όλες του τις κρίσεις, και εις πείσμα των αθλιότητων που εκτρέφει, ο δημοκρατικός καπιταλισμός εμφανίστηκε όχι μόνο ως προφυλάσσει από τα χειρίστα, αλλά και ως εγγυώμενος για τη συνέχιση των θαυμάτων. Τουλάχιστον η γνώση προχωράει με άλματα. Και είναι αλήθεια πως στην αυγή του νέου αιώνα τα δώρα της επιστήμης και της τεχνικής φαίνονται αστείρευτα. Ακόμη και από το κατακτημένο φεγγάρι φαίνεται ότι οι επαναστάσεις στην πληροφορική και στις επικοινωνίες κατήργησαν τις αποστάσεις και τον χρόνο, η ιατρική επανάσταση διπλασίασε τη διάρκεια της ζωής και η βιοτεχνολογική επανάσταση επιτρέπει παρεμβάσεις στα έμβια όντα υποσχόμενη να λύσει επιτέλους το οικουμενικό πρόβλημα της διατροφής. Η « τρίτη » βιομηχανική επανάσταση δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την απελευθέρωση των ανθρώπων από την άμεση ανάγκη σε μια οικουμένη που εμφανίζεται πια ενοποιημένη. Ας τη δεχθούμε λοιπόν με ευγνωμοσύνη, δίχως μεμψιμοιρίες.

Όμως (και εδώ ακριβώς βρίσκεται η αντίφαση υπό το κράτος της οποίας διατελούμε) όλα τα δώρα εμφανίζονται υπονομευμένα, τουλάχιστον επί του παρόντος. Η ιατρική επανάσταση οδήγησε σε άνευ προηγουμένου πληθυσμιακή έκρηξη, η επικοινωνιακή επανάσταση συνεπέφερε την οικουμενική αξιακή απίσχναση του ενός λόγου που τείνει, όλο και περισσότερο, να χάνει το περιεχόμενό του, οι συνεχιζόμενες συγκρούσεις και οι ακήρυκτοι πόλεμοι απειλούν πλέον μόνον ή κυρίως τους αμάχους και τους αμέτοχους και η πυρηνική ενέργεια και η βιοτεχνολογία απειλούν το ήδη βεβαρημένο περιβάλλον του πλανήτη με ανεπίστρεπτες καταστροφές, την ίδια στιγμή που η μεταβολή της παγκόσμιας τάξης αποδυνάμωσε τις ελπίδες για «μερικές» πολιτικές λύσεις των αδιαίρετων πλέον παγκοσμίων προβλημάτων. Ταυτοχρόνως η επανάσταση στην παραγωγή οδήγησε στην κατακλυσμική μεταβολή των κοινωνικών και ταξικών ισορροπιών και η καταναλωτική επανάσταση εκφράστηκε με τη μορφή μιας ξέφρενης και αλόγιστης κούρσας των ολίγων για τη συμμετοχή στην παιγνιώδη εορτή. Ποτέ πριν δεν εμφανίστηκαν τέτοιες κολοσσιαίες ανισότητες: ο καθένας από τους 200 πλουσιότερους ανθρώπους του κόσμου ελέγχει πόρους ισόποσους με εκείνους που διατίθενται σε 100 εκατ. λιμοκτονούντες. Ο παραλογισμός, η αναληγσία, ο αποκλεισμός και η αθλιότητα βρίσκονται ακόμη στην ημερήσια διάταξη. Και παρ' όλα ταύτα ο προβληματισμός γύρω από την άμβλυνση ή επίλυση των οικουμενικών προβλημάτων έχει περίπου εκλείψει. Οι «λύσεις», αν υπάρξουν, θα έλθουν από μόνες τους μέσα από μίαν άκριτη και ανεξέλεγκτη φυγή προς τα εμπρός.

Με αυτή την έννοια εκείνο που σφραγίζει τον αιώνα που τελειώνει είναι η επικύρωση της αξιακής και πολιτικής αποδέσμευσης ανάμεσα στη γνώση και στις κοινωνικές της προεκτάσεις και χρήσεις. Η εν πολλοίς σωστή απόφαση ότι η δημιουργική επιστημονική γνώση μπορεί και οφείλει να είναι ουδέτερη και αδέσμευτη συνεπάγεται την εσφαλμένη και καθόλου αθώα πολιτική παραδοχή ότι το ίδιο πρέπει να συμβαίνει και σε ό,τι αφορά τις κοινωνικές προεκτάσεις και χρήσεις της. Γίνεται έτσι δεκτό πως οτιδήποτε προέλθει από την εξέλιξη της γνώσης θεωρείται καλό επειδή «δείχνει» τον δρόμο προς μια πρόοδο που εκφεύγει από τα όρια της φαντασίας μας. Στο μέτρο που μόνο η επιστημονική γνώση μπορεί να τεκμηριώνει τον καλπασμό προς το μέλλον, ο άνθρωπος οφείλει να παραιτείται από τη συλλογική του βούληση να αλλάξει τον κόσμο με ηθικές προδιαγραφές. Και συνεπώς στις μέρες μας η ανάγκη αποδοχής των «κινδύνων» της προόδου - που σε μια άλλη γλώσσα εκφράστηκαν ως «παράπλευρες προεκτάσεις» - αποτελεί την ανομολόγητη αφετηρία των περισσότερων πολιτικών και κοινωνικών ετυμηγοριών. Η ελευθερία του ανθρώπου προσκρούει στα όρια που του υπαγορεύουν τα κελεύσματα μιας επιστημονικής και

τεχνολογικής εξέλιξης που υπερβαίνει τόσο την κατανόησή του όσο και τη συλλογική του αρμοδιότητα. Οι «παραγωγικές δυνάμεις» φαίνεται να αυτονομήθηκαν από τις «παραγωγικές σχέσεις» εις πείσμα εκείνων που πιστεύουν ακόμη ότι η έλευση του ενός νέου, δικαιότερου και ορθολογικότερου κόσμου είναι σήμερα περισσότερο δυνατή από ποτέ άλλοτε, λόγω ακριβώς των τεχνολογικών επιτευγμάτων. Μετά από έναν αιώνα όπου αυτοδιαφευδόταν συνεχώς, η γνώση φαίνεται ότι εφησύχασε: δεν είναι μόνο χαρούμενη, όπως ειρωνευόταν ο Νίτσε, αλλά παριστάνει και την αυτάρεσκα αμέριμνη. Και μετατρέπεται έτσι ταχύτατα σε ανάληγη ενσάρκωση της κοινωνικής άγνοιας και της ιδιοτέλειας.

Εξ αντικειμένου όμως το καλπάζον άλογο της γνώσης δεν μπορεί επ' άπειρον να κοιτάει πεισματικά μπροστά του αδιαφορώντας για τις εκατόμβες που σωριάζονται στο διάβα του. Οι απίστευτες δυνατότητες που ανοίγονται δεν είναι δυνατόν να παραμένουν εσαεί εγκλωβισμένες στον στενόκαρδο ορίζοντα του κέρδους. Από τη στιγμή που είναι υλικά δυνατή, η ανάσταση της ανθρωπότητας θα περάσει μέσα από την αναζήτηση των νέων ηθικών προδιαγραφών της οργάνωσής της. Και αυτό μπορεί να γίνει μόνο μέσω της επιστροφής του συλλογικού δημοκρατικού ελέγχου και της ευφάνταστης συλλογικής βούλησης, δηλαδή της πολιτικής.

Ο κ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς είναι καθηγητής της Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Πηγή: [Εφημερίδα Το Βήμα, 24.11.2008](#)

<https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/i-anapiri-proodos/>

